

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԷԶԵՐ

ՍԵՔՍՏԵԱՆ ՄԱՏԲԱՆ ՄԵՋ՝

Երբ Պետրոս մտաւ Սեքստեան մատրան մէջ առջի բերան յանկարծակիի եկաւ: Նա իրեն փոքր երեցաւ, տեսակ մը ուղղանկիւն սրահ, շատ բարձր, իր մարմաւ բայ բարակ միջնորմով որ զայն երկու երրորդին կը կտրէ, մասը՝ ուր կը կենան հրափրեալները, մեծ տօներու օրերը, և դասը ուր կը նստին ծիրանաւորները կաղնիէ պարզ նստարաններու վրայ, մինչ եպիսկոպոսները կը կենան յոտընկայս, ետեւը՝ փահանայապետական աթոռը, ցած պատուանդանի մը վրայ, խորանին աջ կողմն է, ժուժկալ ճոխութեամբ մը: Չախ կողմը, որմին մէջ, կը բացուի նեղ օթեակը, մարմարէ պատշգամով, սեփականուած երգիչներուն: Եւ պէտք է վեր վերցնել զլուխը, պէտք է որ նայուածքները բարձրանան վերջին դաստառունի անհուն տափկանկարէն, որ կը զրաւէ ներսի ամբողջ որմը, գմբէթի նկարներուն, որ կ'իջնեն մինչև ծնօտը, ընդ մէջ տասուերկու պայծառ պատուհաններուն, ամէն մէկ կողմ վեց հատ, որպէս զի, յանկարծօրէն, ամէն բան ընդարձակուի, անջրպետուի, թռչի խոր անսահմանին մէջ:

Բարերարխտաբար հոն երեք կամ չորս ուղեւորներ միայն կային, քիչ աղմկաւոր: Ու Պետրոս տեսաւ իսկոյն Նարկիս Հաբերը, ծիրանաւորներու նստարաններէն մէկուն վրայ, աստիճանին վերեւ՝ ուր ազեկաները կը նստին: Երիտասարդը, անշարժ, զուլիւր քիչ մը յետեանց ծռած, հիացման մէջ կը թուէր: Բայց Միքէլ Անճէլոյի գործը չէ որ կը դիտէր: Աչքէ չէր թողուր, ծնօտէն վար առաջակողման տամկանկարներէն մէկը: Եւ երբ ճանչցաւ

քահանան, շատացաւ շնչելով, աչքերը ընկզմած.

— Ո՛հ, բարեկամս, տես ուրեքն իտիչէլին:

Յետոյ վերստին իր հիացման մէջ ընկաւ:

Պետրոս, ուղեղին խորն ու սրտին խորը մեծ հարուած մ'ընդունած, բոլորովին յափշտակուած էր Միքէլ Անճէլոյի գերմարդկային հանճարովը: Մնացածը անհետացաւ, վերը, իր անսահման երկնքի մը մէջ. ուրիշ բան չկար այլ ևս, բայց եթէ արուեստի այս արտաքոյ կարգի ստեղծագործութիւնը: Անակնկալը նախ, ինչ որ զինք կը շուրեմնէր, այս էր որ նկարիչը յանձն առած էր գործին միակ միակ գործաւորն ըլլալ: Ոչ մարմարագործներ, ոչ պղնձագործներ, ոչ ոսկողներ, ոչ ալ ուրիշ կարգի մարմին մը: Նկարիչը, իր վրձինովը, բաւած էր մոյթներուն, սիւներուն, մարմարէ ծնօտներուն համար, արձաններուն և պղնձի զարդերուն համար, ծաղկաձեւերուն և ոսկի վարդաձեւերուն համար, բոլոր այն անուր ճոխութեամբ վայելչութեան համար՝ որ կը շրջանակէր տամկանկարները: Եւ նա դիմացը կը պատկերէր օրը ուր անոր յանձնեցին գմբէթը մերկ, զանէն դուրս ոչինչ, հարթ ու սպիտակ պատէն դուրս ոչինչ, հարիւրաւոր քառակուսի մետրներ՝ ծածկելու: Ու զանիկայ կը տեսնէր այս ընդարձակ էջին առջև, որ օգնական չէր ուզեր: Հետաքրքիրները կը մերժէր, կը փակուէր մէն միայնակ իր հակա աշխատութեան հետ, նախանձառ, բռն, չորս տարի ու կէս իր ամենօրեայ հակապական երկունքին մէջ: Ո՛հ, այս ահագին գործը, կեանք մը լեցնելու համար ստեղծուած, այս գործը զոր սկսած էր, անխռով ապաւինելով իր կամքին վրայ և իր զօրու թեան վրայ, ամբողջ աշխարհը մը ուղեղէն հանուած և նետուած հոն, ստեղծող առաջնականութեան մը անընդհատ մղումովը, իր ամենակալութեան խոր ծաղկածութեան մէջ:

Յետոյ սոսկում զգաց Պետրոս երբ ան-

1. Պապերու հռչակարար ազօթատեղին, Հռոմ, Ալատիկանի մէջ:

ցաւ զննելու տեսիլներով մեծցած այս մարդկութիւնը, անշարժական խառնուած և կիկլոպեան խորհրդանշանի էջերով գեղուն: Եւ բնական ծաղկածութեանց պէս բոլոր գեղեցկութիւնները կը փայլէին, արքայական շնորհք և ազնուութիւն, գերագոյն խաղաղութիւնն ու իշխանութիւնը: Եւ կատարեալ գիտութիւնը. յաջողութեան վստահութեամբը համարձակած ամենէն սաստիկ համառոտութիւններուն, ճարտարութեան մշտական յաղթանակն այն դրժուարութեանց վրայ՝ զորս կոր յատակները կը ներկայարարէին: Եւ մանաւանդ միջոցներու անհաւատալի պարզութիւն մը, նիւթը հասած գրեթէ ոչընչի, քանի մը գոյներ առատօրէն գործածուած, առանց յաջողելու կամ շլացնելու ո՛ր և է հետամտութեան: Ու ստիկայ բաւական էր. և արիւնը զայրագին կը շչէր, մորթին տակ մկաւունքները կը բարձրանային, դէմքերը՝ կեանք առած՝ դուրս կ'ելլէին շրջանակէն, այն աստիճան զօրաւոր թափով մը, որ կարծես բոց մը կու գար, կ'անցնէր վերէն ու կու տար այս ժողովուրդին բոց մը գերմարդկային, անմահական: Կեանքը՝ կեանքն էր որ կը պոթկար, կը յաղթանակէր, կեանք մը ահագին և գեռացող, կեանքի սքանչելիք մը իրականացած միակ ձեռքէ մը, որ բարձրագոյն ձիրքն ունէր, պարզութիւնը զօրութեան մէջ:

Ոմանք իմաստասիրութիւն մը տեսած են հոն, ուրիշներ ուզած են հոն գտնել ամբողջ կատարածք, ստեղծումը աշխարհիս, մարդուն ու կնոջը, յանգանքը, պատիժը, յետոյ փրկութիւնը, և հուսկ Աստուծոյ արդարութիւնը աշխարհիս վերջին օրը: Պետրոս՝ այս առաջին տեսնելուն, չէր կրնար այս բաներուս վրայ կանգ առնել, այն դիւթուած ափշուրեան մէջ ուր այսպիսի գործ մը զինք ձգած էր: Բայց ի՞նչ փառաւորութիւն մարդկային մարմնոյն իր գեղեցկութեան, իր զօրութեան և իր շնորհքին: Ահ, այս Եհովան, այս արքայակերպ ձերուին, ահաւոր և հայրական, ամպավար իր ստեղծագործութեան փոթորկին մէջ, բազուկները գրկա-

բաց, աշխարհքներ տղայագործելով, ու այս պանծալի Աղամբ, այնքան վայելչագիծ, ձեռքը ուղղածի՞գ և զոր Եհովան կը շնչաւորէ մատովը, առանց դպչելու. հիւսնալի կեցուածք, նուիրական անջրպետ՝ ընդ մէջ մատին արարչին և արարածին, պզտիկ անջրպետ՝ ուր կը բովանդակուի խորհրդաւոր և անտեսանելի անհունը. և այս հզօր ու պաշտելի Եւան, այս ամբաւոր կողերով Եւան, կարող ապագայ մարդկութիւնը տանելու, գողորդ ու խրոխտ՝ շնորհքներով կնկան մը որ սիրուի ի՞նչէ մինչև ի կորուստ, բոլոր կինը իր հրապարակներով, իր բեղմնաւորութեամբը, իր ինքնակալութեամբը: Յետոյ նոյն իսկ շքադիր դէմքերն էին, բազմած մոյթերուն վրայ, տամկանկաներուն չորս անկիւնները որ կը տարփողէին մկանունքներուն յաղթանակը: Քսան երիտասարդներ՝ երջանկաւ տիրենց մեքլութեան մէջ, անդամներուն և կոնդին անմահ շքեղութեամբ մը, որ շարժելու մոլեգնութիւն մը դիրնք կը վարէ, կը խոնարհեցնէ և կը զգեսնէ, դիւցազնական կեցուածքներու մէջ: Եւ պատուհաններուն ընդ մէջ կը գահակալէին հակաները, Մարգարէներն ու Սիրիլանքը, աստուածացած մարդ ու կին, ահեղ՝ իրենց մկանունքներու ուժովը և իրենց իմացական արտայայտութեան մեծութեամբը: Երեմիա, արմունկը ծունկին յեցուցած և ծնօտը ձեռքին մէջ, կը խորհի. նա երազներու և տեսիլներու խորն է. Երիտէայի Սիրիլան, յստակ կիսադէմքով, թարմ իր պերճութեանմը մէջ, մէկ մատը վճիռներու բաց հատորին վրայ. Եսայի, ճշմարտութեան թանձր բերնով, հրացեալ ամուսին բոլորովին ուռած, ահեղ, դէմքը կէս դարձած և մէկ ձեռքը բարձրացուցած, պատգամ տալու դիրքի մէջ. Կումայի Սիրիլան, սարսափեցնող՝ գիտութեամբ և ձերութեամբ, ժպտի մը ամբողջութեամբ կանգուն, իր խորշմեալ դիմակով, գիշատիչի ուռնգովը, քաւակուսի ծնօտովը որ կը յառաջէ և կը յամառի. Յովնան՝ կէտէն փսխուած՝ ձգուած հոն

արտաքույն կարգի համառոտութեամբ մը, կոճղը գալարուած, բազուկները երկու ծաւ, զլուխը յիտկոյս կործանած, բն-
րանք մեծարաց և աղաղակող. իսկ միւս-
ները, բոլորն ալ նոյն տարածուած ու վե-
հափառ ընտանիքէն, թագաւորելով մշտն-
ջենաւոր առողջութեան և մշտնջենաւոր
իմացականութեան գերազահութեամբը, ի-
րացնելով երազը անքակտելի մարդկու-
թեան մը, աւելի ընդարձակ ու աւելի
բարձր: Ասոնցմէ դուրս՝ պատուհաններու
կամարներուն մէջ, լուսնաձեւերուն, գե-
ղեցկութեան, զօրութեան և շնորհաց դէմ-
քեր կը ծնանէին դեռ, կը խոնուէին, կը
յորդէին, Գրիստոսի նախնիքները, մայրե-
րը երազելով գեղեցիկ մերկ տղաքներուն
վրայ, մարդերը՝ բացական նայուածքնե-
րով, սեւեռած ապագային վրայ, ցեղը
պատժուած, փրկչին փափաքող, մինչդեռ
չորս անկիւններու կիսախորաններուն մէջ,
կը կանչուէին, կենդանի, աստուածաշնչա-
կան տեսարաններ, իսրայէլի յաղթանակ-
ները չարութեան ոգւոյն վրայ: Եւ հուսկ՝
ներքսագոյն որմի հսկայական տամկան-
կարն էր, Վերջին դատաստանը, իր դէմ-
քերով վրտաքող բազմութեամբը, այնքան
անհամար, որ օրեր պէտք են զանոնք լաւ
տեսնելու համար, անհնարին մարդի մը,
կեանքի բոցակէզ շունչով մը վարուած,
սկսեալ մեռելներէն՝ զորս կ'արթնցնեն
հրեշտակները՝ փողերը հաւաքնօրէն հնչե-
ցնելով, սկսեալ դատապարտեալներէն՝ զորս
դէները դժոխք կը ձգեն, սարսափագին
ողկոյզներով, մինչև արդարադատն Յի-
սուս, չորս կողմն առած առաքեալներն ու
սուրբերը, մինչև ընտրեալները նշուլար-
ձակ որ կը համբառնան, հրեշտակներէ
բռնուած, մինչդեռ, դեռ աւելի վեր, ուրիշ
հրեշտակներ, շալկած Չարչարանաց գոր-
ծիքները կը յաղթանակին փառաց լրու-
թեան մէջ: Եւ սակայն, վերև այս հսկայ
էջին, նկարուած երեսուն տարի աւելի
վերջ, հասակի բոլոր հասունութեանը մէջ,
ձեղունը կը պահէ իր թոյլէքը, իր ան-
շուշտ բարձրութիւնը, որովհետև հոն էր
որ արուեստագէտը դուրս տուած էր իր

կուսական երկունքը, բոլոր իր առողջու-
թիւնը, իր հանճարի առաջին բոլոր բո-
ցափայլութիւնը:

Պետրոս այն ատեն բառ մը միայն գը-
տաւ: Միքէլ Անճէլոյ հրէշն էր որ ամէն
բանի կը տիրէր. ամէն բան կը ջախջա-
խէր: Եւ տեսնելու էր, իր գործին ընդար-
ձակութեան տակ, գործերը Փերուսինոյի,
Փինտուրիքիոյի, Ռոսսելլիի, Մինօրէլլիի,
Պոթիչէլլիի, մերձաւորագոյն տամկանկար-
ներ, սքանչելի, որ կը տարածուին ծնո-
տին վար, մատուրին չորս կողմը:

Նարկիս աչքերը վերուցած չէր ձեղունի
շանթաբարոզ շքեղութեանը: Հիացման մէջ
ընկղմած, աչքէ չէր ձգեր Պոթիչէլլին, որ
հոն երեք տամկանկարներ ունի: Հուսկ
շշնջելով խօսեցաւ:

— Ահ, Պոթիչէլլի, Պոթիչէլլի, շնորհ-
քնն և վայելչութիւնը կրքին որ կը նե-
ղուի, խոր զգացումը տխրութեան՝ գեղ-
խութեան մէջ, բոլոր մեր արդի հոգին
գուշակուած և թարգմանուած, ամենէն
վրդովիչ հմայքովը, որ երբ և է ելած
ըլլայ արուեստագէտի մը ստեղծագործու-
թենէն:

Ապշած՝ Պետրոս զայն կը զննէր: Յետոյ
սիրտը բաւ հարցնելու.

— Հոս Պոթիչէլլին տեսնելու համար
կու գաք:

— Բայց անտարակոյս, պատասխան
տուաւ երիտասարդը հանդարտօրէն: Ես
իրեն համար միայն կու գամ, ամէն շա-
բաթ, ժամերով, և մի միայն իրեն կը
նայիմ: Ահաւասիկ, ուսումնասիրեցէք ու-
րեմն այս էջը: Մովսէսը և Յոթորի աղ-
ջիկները: Քան զայս աւելի խորագգած
բան մը արտադրած են արդեօք մարդկային
տխրութիւնն ու մեղամաղձութիւնը:

Եւ յառաջ տարաւ, ծայրի ջերմեանդն
փոքրիկ դղով մը, կերպարանքովը քա-
հանայի մը որ կը թափանցէ սրբարանին
քաղցր ու տաքնապիչ սարսուռին մէջ: Ահ,
Պոթիչէլլի, Պոթիչէլլի, կիրն Պոթիչէլլին,
իր երկայն դէմքովը, պայծառ ու կրքոտ,
իր քիչ մը հուժկու որովայնովը անօր
կտաւներու տակ, իր զնացքովը բարձր,

ճկուն ու թեթև, ուր բոլոր իր մարմինը կը մատնուի. երիտասարդները, հրեշտակահերը Պոթիչէլլիին, այնքան բնական, և գեղեցիկ սակայն կիներու պէս, երկդիմի սեռով մը, որուն մէջ կը խառնուի սկաւնունքներու գիտնական ամբողջական շրջանի ծիրերու անսահման փափկութեան, բոլորն ալ բորբոքած տենջանաց բոցէ մը, որուն մարդ աշուցքը կը զգայ: Ահ, Պոթիչէլլիի բերանները, այս մարմնային բերանները, զոց պտուղներու պէս, հեղնական կամ ցաւատանջ, առեղծաւածային իրենց մանուածաւոր ծալքերուն մէջ, առանց կարելի ըլլալու գիտնալ արդեօք անոնք սրբութիւններ թէ զարաշնորհք կը լռեն: Պոթիչէլլիի աչքերը, աչքեր նուազկոտութեան, կիրքի խորհրդաւոր կամ հեշտաւէտ թալկացման, լի խորունկ ցաւով մը, մերթ, իրենց ուրախութեան մէջ, ուսկից աւելի անքննելին չկայ այլ ևս աշխարհիս մէջ, բացուած մարդկային ու չընչութեան վրայ. Պոթիչէլլիի ձեռքերը, այնքան աշխատուած, այնքան խնամոտ, իբր ներկուռ կեանք մ'ունենային, բաց օդին մէջ խաղալով, իրարու միանալով, գիւրար մարմնակներով և իրարու հետ խօսակցելով, շնորհքի այնպիսի խնամքով մը, մերթ արուեստագետ ըլլալու աւտիճան, բայց իւրացանչիւրն իր արտայայտութեամբ, ջօշափեխաց հեշտութեան և նեղութեան բոլոր արտայայտութիւններով: Եւ սակայն ոչինչ կեղծ ու կնատ, ամէն տեղ տեսակ մը այրական հպարտութիւն, ոգևորեալ և պանծալի շարժում մը, ջնջելով դէմքերուն մէջ, վարեւիժով զանոնք, ճշմարտութեան բացարձակ փոյթ մը, անմիջական քննութիւնը, խիղճը, ամբողջ ճշմարիտ իրականութիւնը մը զոր կը սրբագրէ և կը բարձրացնէ զգացման և նկարագրի հանճարեղ ալանշանութիւնը տգեղութեան իսկ՝ հմայքին անմոռանալի պայծառակերպութիւնը տալով:

Պետրոսի զարմացումը կը մեծնար և մտիկ կ'ընէր Նարկիսի:

— Անշուշտ, ըսաւ վերջապէս Պոթիչէլլի սքանչելի արուեստագէտ մըն է և

Միայն ինծի կը թուի որ հոս Միքէլ Անճէլոյ...

Գրեթէ բուն շարժումով մը Նարկիս զինք ընդհատեց:

— Ահ, ո՛չ, ո՛չ, մի խօսք ինձ անոր վրայ. նա ամէն բան փնտրեցեր է. ամէն բան կորսնցուցեր է: Մարդ մը որ եզան մը պէս կը լծուէր գործին, որ գործը՝ ձեռագործի մը պէս յառաջ կը տանէր, օրը այսչափ ինչ մետր: Առանց խորհուրդի, առանց անձանթի մարդ մը, որ գեղեցկութենէն զգուցեցնելու չափ խոշոր կը տեսնէր. մարդկային մարմիններ՝ ծառերու բուսներուն պէս, կիներ՝ հսկայ սաագործու հիններու պէս, անխառն մի կոյտեր, առանց անդրազոյն դժոխային կամ աստուածային հոգիներու: Որմնադէր մը, այո՛, և եթէ կ'ուզէք, հսկայ որմնադիր մը, բայց ո՛չ աւելին:

Եւ, առանց գիտնալու, ուղեղին մէջ այս յօգնած, բարդ արդիականին, աւրուած՝ սակաւագիւտի և սկզբնականի փնտռողով, կը պայթէր մահաբեր առեղծութիւնը ընդդէմ առողջութեան, ոյժի և զօրութեան: Թշնամին էր, այս Միքէլ-Անճէլոյ, որ բեղմնաւոր էր աշխատանքին մէջ. որ ամենէն աւելի սքանչելի ստեղծագործութիւնը ձգած էր զոր երբ և է յղացած ըլլայ արուեստագէտ մը: Իր ոճին հոն էր. ստեղծել, կեանք շինել, այնչափ շինել որ միաններու բոլոր պզտիկ ստեղծագործութիւնները, նոյն իսկ ամենէն աւելի հեշտալիները, ընկղմին, անհետանան այս յորդանեղեղ ալիքին մէջ էակներու, ողջ ողջ արևուն տակ ձգուած:

— Հաւատարմ վկայ, յայտնեց քաջութեամբ Պետրոս, ևս ըստ կարծիքէդ չեմ: Հիմա կը հասկնամ, որ արուեստի մէջ կեանքը ամէն բանն է և թէ անմահութիւնը միայն ստեղծութեան ունին: Միքէլ Անճէլոյի դէպքը ինծի վճռական կ'երևի, որովհետև անիկայ ոչ այլ ինչով է գերագոյն տէրը՝ ցուցանքը որ կը ջախջախէ միւսները, բայց եթէ կենդանի և փառաւոր մարմնոյ այս արտաքոյ կարգի յղացումով, ուսկից ըստ փափկագագացութիւնդ

կը վերաւորուի: Թող որքան կ'ուզեն հետախնդիրները, աղուոր միացեալը, ըմբռնող մտաւորականները ներառանն անծանօթին երկդիմութեան վրայ, թող զենն արուեստի հրապոյրները ազնիւ գիծին ընտրութեան մէջ և խորհուրդին միջնադիրն մէջ, Միքէլ-Անճէլոյ պիտի մնայ Ամենակարողը, մարդերու Շինողը, Տէրը յստակութեան, պարզութեան և առողջութեան, մշտնեանաւորը՝ ինչպէս կեանքը:

== L E O ==

Պ

Լրագրական գործունէութիւն 1895-1906.

— Թիֆլիզ, Մշակ. Արժուէի. —

Կեանքի հոսանքը յօղաւորներու շարքին մէջ:

1895 տարին Լէօ կը փոխադրուի Թիֆլիզ իրր մշտական աշխատակից և քաւտուղար Մշակի:

Նոր էին իրեն համար երկուքն ալ, Թիֆլիզն և խմբագրատունը. և իրեն համար կը փոխուին բնականաբար կենաց վարժութիւնները, անձերը, կեանքը, ամբողջ միջավայրը:

Ես չեմ խօսիր իր երկրորդ շատ կարճատեղ դադարին վրայ Ռազուի մէջ, իրր վարիչ Արօր տպարանին: Բազու Լէօ իր հանգստութեանց մէջ չէ, մտաւոր և ֆիզիքական, և քաղաքը որ այնքան նաւթ կ'արդունարեւէ, իրեն չերթար: Նա հոն աւելի բանուորի դերի մէջ է քան մտաւորականի. հոն կը կորսնցնէ իր առողջութենէն և իր բարդական կորովէն: Այս այնքան աշխատութիւն սպառող և հարբստութիւն արտադրող քաղաքէն իրեն մէջ ուրիշ բան չմնար բայց եթէ թանձր խաւ մը չորրորդ կարգի դասակարգի խեղճութիւններուն, ժայթքելու համար յետոյ, ինչպէս սպառնացող նաւթի երակ մը, հաբիւր յօղաւորներու մէջ ի նպաստ խեղճ

հալածուածներու դատին, որոնք թէև Բագուի խեղճութիւնները չեն, բայց միշտ զրկանքներ են նման տեսակին ու ցեղին պատկանող:

Բայց Կովկասի մայրաքաղաքը ուրիշ բան է. Լէօ անգամ մը Թիֆլիզի մէջ, աւոր կը վարժուի, իրեն համար զայն լաւ կը գտնէ, զայն իրեն հաստատուն բնակավայր կ'ընտրէ, և զայն չիթողուր այլ ևս բայց եթէ պատահական բացակայութեանց համար, սքաւորութեան համար:

Թիֆլիզի մէջ աւելի լայն կեանք մը կը գտնէ քան այլուր, և Շուշիէն վերջ՝ Թիֆլիզ իրեն համար պէտք էր երենալ իրր մտաւորականութեան համար վառարան մը, ուր աւելի ճարակ ու միջոց կար արծարծելու գրական և կենցաղական հարցերը՝ այնքան սիրելի իրեն համար, և ուր աւելի միջոց կար անմիջական բանակցութեան մը մէջ մտնելու անձնաւորութեանց հետ քաղաքական կամ գրական ասպարէզին վրայ, և աւելի սերտ մասնակցութիւն մ'ունենալու Կովկասի կամ համաշխարհի հարցերու: Աւելին՝ Թիֆլիզի մէջ իր մատենագրական ու հայկական գիտութեամբը, որուն մէջ զօրաւոր էր, աւելի բան մը կրնար ընել, աւելի հիացողներ ունենալ, քան գաւառի ուրիշ ո՛ր և է քաղաքի մը մէջ կամ նոյն իսկ Բագու՝ ուր հակառակ հայ միլիոնատէրներուն, ռուս լեզուն ու կրթութիւնն է որ ճնշող կերպով կը տիրէ: Հուսկ՝ գրական մարդոց մէջ միշտ անջնջելի բնազդ մ'եղած է դէպի մեծ կենտրոնները դիմելու:

Թիֆլիզի մէջ երկրորդ շրջապատ մը զոր հարկ է նկատի ունենալ Լէօի այս շրջանի գործերը դատելու համար. Մշակի խմբագրատունն է: Ինչ կրնային ըլլալ իր զգացումները այս հաստատութեան նկատմամբ երբ կանչուեցաւ անոր մէջ պաշտօնավարելու: Գրիգոր Արծրունիի հետ չէր կրնար գէշ հասկացողութեանց մէջ ըլլալ, քանի որ ինք արդէն եռանդուն ու փնտռուած աշտատակցող մըն էր Մշակի և քանի որ Արծրունի զինք միշտ քաջալերելու հետ էր իր խրախուսական յոր-